

Георгій Г. Білак (Мукачівський державний
університет, Україна)

ДІАГНОСТИКА ПОДІБНОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ЗА ПРОБЛЕМАМИ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ*

У статті запропоновано використання розробленого методичного підходу до розподілу регіонів України за подібністю типології проблем. Оцінено вплив виробничих, ресурсно-інфраструктурних, соціальних та екологічних чинників на групування регіонів України за типологією проблемності соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: проблема; регіон; рейтинг; групування; капітал; ресурс; соціально-економічний розвиток.

Форм. 6. Табл. 2. Рис. 1. Літ. 16.

Георгий Г. Билак (Мукачевский государственный
университет, Украина)

ДИАГНОСТИКА СХОЖЕСТИ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ ПО ПРОБЛЕМАМ СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье предложено использование разработанного методического подхода к распределению регионов Украины за схожестью типологии проблем. Оценено влияние производственных, ресурсно-инфраструктурных, социальных и экологических факторов на группирование регионов Украины по типологии проблем социально-экономического развития.

Ключевые слова: проблема; регион; рейтинг; группирование; капитал; ресурс; социально-экономическое развитие.

Georgii G. Bilak (Mukachevo State
University, Ukraine)

DIAGNOSIS OF UKRAINE'S REGIONS' SIMILARITY BY THE PROBLEMS IN THEIR SOCIOECONOMIC DEVELOPMENT

The article offers the application of the developed methodological approach to Ukraine's regions distribution subject to their problems' typology. The impact of production, resource, infrastructural, social and environmental factors on the grouping of Ukraine's regions by the problems in their socioeconomic development is evaluated.

Keywords: problem; region; ranking; grouping; capital; resource; socioeconomic development.

Постановка проблеми. Розвиток регіонів України в умовах посткризового відновлення потребує пошуку інноваційних моделей і механізмів розвитку, диверсифікації та створення ефективної індустріальної промисловості, розвитку регіональної інфраструктури та створення регіональних інноваційних систем, інформатизації адміністративно-територіальних одиниць тощо. Для того, щоб забезпечити відновлення національної та регіональних економік і перейти до етапу інноваційного розвитку, регіони повинні пройти етап при-

* статтю підготовлено на основі доповіді на XII-му міжнародному науковому семінарі «Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці, освіті та екології» (1–5 липня 2013 р., оз. Світязь – Київ).

скороного накопичення якісного людського капіталу, який має забезпечити модернізацію економіки як конкретних регіонів, так і України в цілому, а також вирішення інших проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує велика кількість методик оцінювання рівня соціально-економічного розвитку регіонів і визначення регіональних рейтингів, що відрізняються значною варіативністю, а використання часткових показників для оцінювання обумовлено метою дослідження, конкретною сферою чи інструментарієм, яким оперують дослідники. З проаналізованих нами методик хотілося б виділити найбільш релевантні, які дозволяють провести комплексне й об'єктивне оцінювання соціально-економічного стану регіонів з подальшим їх рейтингуванням за рівнем економічного розвитку. Це методики, які розроблені науковими колективами:

- Ради з вивчення продуктивних сил України (автори Л.Г. Чернюк, М.І. Фащевський, Т.В. Пепа та ін. [15]);
- Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України під керівництвом Е.М. Лібанової (методики оцінювання рівня демографічного розвитку, рівня та якості життя населення) [10–12],
- науковими школами під керівництвом М.І. Долішнього [6], Т.М. Качали [8; 9], М.Г. Чумаченка [14].

Також заслуговують на високу оцінку методичні підходи до рейтингування регіонів залежно від ступеня розвитку певного сектору регіональної соціально-економічної системи, розроблені вітчизняними й зарубіжними науковцями Н.Ю. Бугою [3], В.Л. Галушак [4], В.І Дармограєм [5], О.Б. Жихор [7], В.О. Шпильовою [16].

Невирішені частини проблеми. Дослідження норм чинного законодавства та зазначених вище праць дозволило дійти висновку, що в країні на сьогодні відсутня комплексна національна стратегія розвитку, яка об'єднувала б в єдине ціле економічну, соціальну й екологічну політику, інтегрувала зусилля нації з досягнення економічної ефективності, соціальної справедливості та екологічної безпеки. Натомість у сучасній практиці управління країною та її регіонами лежить уявлення про необхідність ліквідації економічної кризи без урахування коеволюційної основи цього процесу. Такий підхід до подальшого регіонального розвитку з боку державних і регіональних органів влади створює стійку основу та сприятливе середовище для майбутніх економічних, соціальних та екологічних проблем як на макроекономічному, так і на регіональному рівнях.

Мета дослідження – провести рейтингування регіонів України за ступенем проблемності соціально-економічного розвитку, а також їх групування за наявністю подібних проблем розвитку.

Основні результати дослідження. Визначаючи проблемний регіон як частину території країни, що характеризується специфічними ознаками та сукупністю соціально-економічних, ціннісних та інституційних умов, виражених у цілісній системі формальних і неформальних інститутів, які регулюють соціальні, виробничо-господарські, техніко-технологічні та інші процеси, а також виокремлюючи інститути, що найсуттєвіше впливають на процеси регіонального розвитку, під специфічними ознаками такого регіону слід розуміти такі кількісні та якісні характеристики регіону, які систематично фіксують, що

темпи і масштаби спаду виробництва, зниження рівня життя, екологічні проблеми та наростання інших негативних тенденцій у них вищі за загальні по країні та середні по групі схожих територій. Конструктивний сенс виокремлення проблемних регіонів країни полягає в тому, що вони не в змозі вирішити свої соціально-економічні проблеми без активної регулюючої ролі держави.

Соціально-економічний розвиток регіону залежить від низки ключових чинників, які разом складають сукупний капітал регіону – основний критерій його соціально-економічного розвитку, що може бути представлений за допомогою такого функціонального взаємозв'язку:

$$PCK = F(PKK, KK, LK, SK, PK, FK, BCIK), \quad (1)$$

де *PCK* – сукупний регіональний капітал; *PKK* – природнокліматичний капітал (усі форми екосистем і природних ресурсів, включаючи ландшафт, повітря, ґрунти, водні та лісові ресурси, різноманітність рослинного і тваринного світу тощо); *KK* – культурний капітал (морально-етичні та культурні цінності, підходи до життя, які мають як економічне, так і неекономічне значення); *LK* – людський капітал (сумарний потенціал індивідуальної продуктивності людей, заснований на їхньому здоров'ї, мотивації, талантах і здібностях); *SK* – соціальний капітал (ресурс, який акумулюється завдяки соціальним зв'язкам, формальним і неформальним мережам, що використовуються людьми, з метою отримання доступу до інших ресурсів, вирішення спільних проблем і формування соціальної солідарності); *PK* – політичний капітал (здатність груп впливати на розподіл ресурсів у співтоваристві); *FK* – фінансовий капітал (сума грошей, що використовуються переважно для інвестицій, а не для споживання; може трансформуватися у фізичний капітал); *BCIK* – виробничий і соціально-інфраструктурний капітали (вироблений або створений у регіоні капітал).

Слід зазначити, що головною характеристикою розвитку регіональної соціально-економічної системи є здатність ефективно використовувати, видозмінювати і заміщувати внутрішні ресурси регіону, безперервно нарощувати показники позитивних змін, мінімізуючи витрати базових, невідновлюваних ресурсів. Враховуючи вищезазначене, зміст поняття «регіональний економічний розвиток» можна визначити таким чином: це стратегічно спрямований процес регіонального розвитку, що відповідає трансформованим вимогам держави й внутрішнім можливостям регіону та забезпечує оптимальне збереження і примноження природного, культурного, людського, соціального, фінансового та інших капіталів регіону впродовж довготривалого періоду часу.

Постановою Кабінету Міністрів України від 9.06.2011 №650 [1] затверджена методика проведення оцінювання результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, яка використовується для рейтингування регіонів і передбачає використання 81 часткового показника та оцінювання соціально-економічного стану регіону за такими напрямками: економічний розвиток (14 показників); інвестиційна, наукова та інноваційна діяльність (6 показників); державні фінанси (7 показників); підтримка бізнесу (11 показників); споживчий ринок (4 показника); населення та ринок праці (8 показ-

ників); житлово-комунальне господарство (8 показників); освіта й охорона здоров'я (16 показників); рівень злочинності (2 показники); екологія (5 показників).

Оцінювання з використанням цієї методики проводиться з метою виявлення проблем і підвищення ефективності виконання управлінських рішень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій із забезпечення здійснення своїх повноважень і виконання пріоритетних завдань, визначених Програмою економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [2].

Оцінювання передбачає два етапи:

1. Проведення аналізу динаміки показників оцінювання за відповідними напрямками в кожному регіоні без застосування міжрегіонального порівняння.

2. Проведення рейтингового оцінювання (ранжування) регіонів за кожним напрямом і розрахунок загальної рейтингової оцінки в цілому за всіма напрямками для всіх регіонів, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та обласних державних адміністрацій.

На першому етапі оцінювання проводиться в розрізі кожного регіону за кожним напрямом шляхом порівняння досягнутого рівня показника оцінювання та його динаміки за кілька років, що передують звітному періоду. За результатами аналізу визначаються основні тенденції зміни значень показників оцінювання за кожним напрямом та причини, що її зумовили.

На другому етапі проводиться рейтингове оцінювання шляхом порівняння відхилення значень показників за кожним конкретним регіоном від їх найкращих значень за регіонами за відповідний (звітний) період та відповідне ранжування регіонів від 1-го (найкраще значення показника) до 27-го (найгірше значення показника) місця.

Рейтингове оцінювання проводиться на основі підрахунку відносних відхилень показників кожного регіону від максимальних і мінімальних значень таких показників інших регіонів за формулою:

$$R_j = \sum_{i=1}^n \frac{X_{\max i} - X_{ij}}{X_{\max i} - X_{\min i}} + \sum_{i=1}^n \frac{X_{ij} - X_{\min i}}{X_{\max i} - X_{\min i}}, \quad (2)$$

де R_j – сума рейтингових оцінок конкретного регіону за кожним з показників, що характеризують окремий напрям діяльності; X_{ij} – значення i -го показника j -го регіону; $X_{\max i}$ – максимальне значення i -го показника; $X_{\min i}$ – мінімальне значення i -го показника.

Перша частина формули використовується для оцінювання показників, підвищення яких має позитивне значення (наприклад, приріст виробництва), друга частина – для оцінки показників, підвищення яких має негативне значення (наприклад, приріст заборгованості).

Визначення середнього арифметичного значення суми рейтингових оцінок конкретного регіону за всіма показниками, що характеризують окремий напрям діяльності, здійснюється за формулою:

$$R_{cpj} = \frac{R_j}{n}, \quad (3)$$

де R_{cpj} – середнє арифметичне суми рейтингів конкретного регіону за всіма показниками окремого напрямку; n – кількість показників, за якими проводився розрахунок за окремим напрямком.

За результатами розрахунків визначається інтегральна рейтингова оцінка як середнє арифметичне значення суми рейтингових оцінок конкретного регіону за всіма напрямками за формулою:

$$I_j = \frac{\sum_1^m R_{cpj}}{m}, \quad (4)$$

де I_j – середнє арифметичне суми рейтингів конкретного регіону за всіма напрямками; m – кількість напрямів, за якими проведено розрахунок.

Найкращим вважається регіон, середнє арифметичне значення суми рейтингових оцінок якого має найменше значення.

Розроблений в межах цього дослідження методичний підхід до кількісного оцінювання подібності проблем соціально-економічного розвитку з використанням коефіцієнта Імбрі-Парді, що розраховується за сукупністю показників виробничого, ресурсно-інфраструктурного, соціального й екологічного блоків, використання якого дало змогу здійснити групування регіонів України за ступенем і типом проблемності, відповідає зазначеним вимогам і, до певної міри, усуває виявлені вище обмеження існуючих методичних схем. Умовність інтегральних оцінок, з одного боку, і обмеженість часткових характеристик для комплексних досліджень – з іншого, зумовили основний методичний підхід дослідження: формування блоків часткових показників, які в найбільш повній мірі характеризують регіональний соціально-економічний розвиток (табл. 1).

Застосування структурно-функціонального підходу до досліджень дозволило згрупувати всі встановлені часткові характеристики соціально-економічного розвитку регіонів за чотирма основними блоками: виробничим, ресурсно-інфраструктурним, соціальним та екологічним. Визнання рівної ваги всіх показників соціально-економічного розвитку в межах одного блоку дозволило розробити певні критерії проблемності. Розраховані на основі часткових показників інтегральні значення по кожному з блоків, дають можливість оцінити глибину й подібність регіональних проблем за сферами: виробничою, ресурсно-інфраструктурною, соціальною та екологічною. Числові значення відповідних критеріїв були отримані шляхом визначення середнього значення відповідних відсоткових відхилень показників регіонального розвитку від середніх значень показників розвитку по країні.

Наступним етапом є рейтингове оцінювання регіонів за збалансованістю соціально-економічного розвитку, що базується, по-перше, на визначенні ступеню міжрегіональних відмінностей за базовими показниками соціально-економічного розвитку, по-друге, на дослідженні подібності проблем соціально-економічного розвитку регіонів. Найбільш значимі показники пропонується визначати двома способами:

- на основі кількісного аналізу коефіцієнтів кореляції між показниками одного блоку: вплив показника, що має найбільшу кореляційну залежність з усіма характеристиками блоку, є найсуттєвішим;

- у випадках, коли пряма залежність між показниками не може бути встановлена, застосовується якісний аналіз, який враховує значущість і глибину впливу чинників, що характеризуються певним показником, на розвиток регіональної соціально-економічної системи.

Таблиця 1. Часткові показники оцінювання нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів України, авторська розробка

№	Назва блоку/показника
Виробничий блок	
1	ВРП на душу населення, грн.
2	Обсяги експорту товарів на 1 особу, дол. США
3	Загальний обсяг роздрібного товарообороту на 1 особу, грн.
4	Доходи населення регіону на 1 особу, тис. грн.
Ресурсно-інфраструктурний блок	
5	Частка зайнятих на малих підприємствах до загальної кількості зайнятих працівників по регіону
6	Обсяг інвестицій в основний капітал на 1 особу, тис. грн.
7	Частка витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт у ВРП
8	Співвідношення потреби в працівниках, заявлених роботодавцями, і чисельності економічно активного населення
9	Густина автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям на 1000 кв. км території
10	Основні домашні телефонні апарати міської мережі
Соціальний блок	
11	Частка населення, середньомісячні доходи якого більше встановленого середнього рівня прожиткового мінімуму, %
12	Рівень зайнятості, %
13	Співвідношення середніх доходів на душу населення і середнього прожиткового мінімуму на рік
14	Чисельність студентів освітніх установ вищої професійної освіти на 10000 осіб населення, осіб
15	Введення в експлуатацію житла на 1000 осіб (кв. м загальної площі)
Екологічний блок	
16	Викиди в атмосферу забруднюючих речовин, що відходять від стаціонарних джерел, тис. т
17	Скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти, млн. куб. м
18	Відтворення лісів, тис. га

Для комплексного оцінювання подібності тенденцій соціально-економічного розвитку регіонів України пропонується використовувати коефіцієнт неоднорідності, розроблений на основі формули розрахунку коефіцієнта пропорційної подібності Імбрі-Парді (R):

$$K_{XY} = (1 - R_{XY}) \times 100; \quad (5)$$

$$R_{XY} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i \times Y_i}{\sqrt{\sum_{i=1}^n X_i^2 \times \sum_{i=1}^n Y_i^2}}, \quad (6)$$

де X_i та Y_i – значення однойменних параметрів регіонів X і Y ; n – кількість параметрів, що беруть участь у розрахунку.

Як видно з формули (6), запропонований коефіцієнт дозволяє порівнювати два регіони за всіма частковими показниками. Чим ближче до нуля значен-

ня коефіцієнта, тим більш подібні порівнювані суб'єкти. Нульове значення показує, що соціально-економічні характеристики регіонів або повністю ідентичні, або їхні зміни відбуваються пропорційно для всіх параметрів, що беруть участь у розрахунку.

Враховуючи вищезазначене, можна констатувати, що запропонований методичний підхід дозволяє релевантно оцінити нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів, вивчити динаміку їхнього розвитку, ранжувати регіони за видами проблемності, виявити особливість і гостроту проблем з метою їх якнайшвидшого подолання, оптимізації процесів посткризового відновлення та забезпечення сталого регіонального розвитку.

Наступним кроком аналізу є групування регіонів за подібністю типології проблем. За рівнем проблемності соціально-економічного розвитку регіону сформовано сім груп, до яких регіони віднесені залежно від значення показника, розрахованого з використанням коефіцієнта Імбрі-Парді (табл. 2).

Таблиця 2. Групування регіонів України за типологією проблемності соціально-економічного розвитку в 2012 році, авторська розробка

Рівень проблемності соціально-економічного розвитку регіону	Інтервал значення показника	Групи регіонів за інтегральним значенням показника соціально-економічного розвитку	Групи регіонів за типологією проблем
Дуже високий рівень	до 7,0	Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька	Волинська, Івано-Франківська, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька
Високий рівень	(7,1; 8)	Вінницька, Кіровоградська, Сумська, Чернігівська	Житомирська, Черкаська, Вінницька, Кіровоградська, Сумська, Чернігівська
Середній рівень	(8,1; 9)	Автономна Республіка Крим, Луганська, Миколаївська, Одеська, Черкаська, м. Севастополь	Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, м. Севастополь
Рівень проблемності, нижчий за середній	(9,1; 10)	Полтавська, Харківська	Луганська, Полтавська, Харківська
Помірний рівень	(10,1; 11)	Київська, Львівська, Запорізька	Київська, Львівська, Запорізька
Порівняно незначний рівень	(11,1; 12)	Дніпропетровська, Донецька	Дніпропетровська, Донецька
Порівняно низький рівень	більше 12	м. Київ	м. Київ

За результатами використання розробленого методичного підходу побудовано карту-схему розподілу регіонів за подібністю типології проблем (рис. 1).

Висновки. Аналіз динаміки соціально-економічного розвитку проблемних регіонів дозволив виявити низку фактів:

1) мета державного регулювання – зближення показників проблемних регіонів із середніми значеннями по країні – не була досягнута;

2) значення критеріїв проблемності, що характеризують дефіцит виробничого розвитку, в багатьох регіонах досить високі;

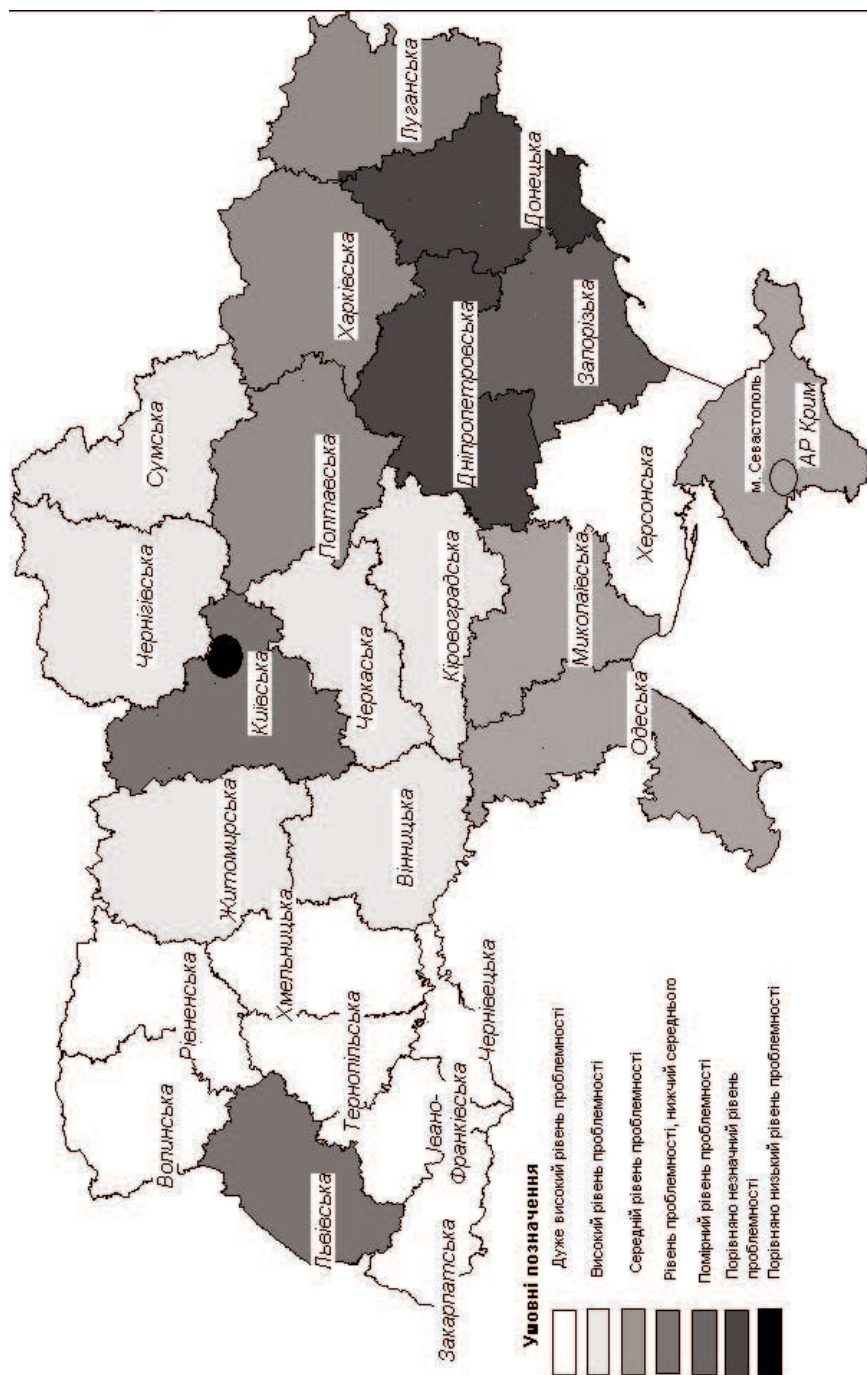

Рис. 1. Групування регіонів України за типологією проблемності соціально-економічного розвитку, авторська розробка

3) залучення фінансових потоків державних і приватних інвесторів у сектор реальної економіки дещо зміцнило ресурсно-інфраструктурний потенціал регіонів, але за базовим показником – обсягом інвестицій в основний капітал на душу населення – регіони, як і раніше, значно відрізняються;

4) у категорію проблемних за показниками соціального блоку потрапила незначна кількість регіонів, що обумовлено невисокими середніми значеннями показників соціального розвитку і невисокою якістю життя переважної більшості населення країни;

5) брак уваги держави і приватного бізнесу до природоохоронних заходів виявляється в істотних значеннях критерію, що відображає екологічні проблеми регіонів країни: лише деякі з них поєднують високі темпи соціально-економічного розвитку з раціональним природокористуванням.

1. Про запровадження проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 9.06.2011 №650 // zakon.rada.gov.ua.

2. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Програма Президента України від 02.06.2010 // zakon.rada.gov.ua.

3. *Буга Н.Ю.* Державна політика інноваційного розвитку проблемних регіонів: Автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.00.03 / Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2008. – 20 с.

4. *Галуцук В.Л.* Організаційно-економічні засади формування та реалізації політики розвитку проблемних регіонів: Автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.10.01 / Полтав. нац. техн. ун-т ім. Юрія Кондратюка. – Полтава, 2006. – 19 с.

5. *Дармограй В.І.* Порівняльний аналіз соціальних наслідків економічного розвитку регіону в контексті глобалізації // Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. – Серія: Економічні науки. – Вип. 16, Ч. II. – Кіровоград, 2009. – С. 107–111.

6. *Долішній М.І.* Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети: Монографія / НАН України, Ін-т регіон. дослідж. – К.: Наукова думка, 2006. – 512 с.

7. *Жижор О.Б., Мельник О.М.* Типологія регіонів України за інноваційною проблемністю // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: Збірник наук.-техн. праць. – Вип. 19.10. – Львів: НЛТУУ, 2009. – С. 117–123.

8. *Качала Т.М.* Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика: Монографія / За ред. проф. Б.М. Данилишина. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – 315 с.

9. *Качала Т.М., Кондратюк В.В.* Методологічні основи організації управління інтеграційними процесами в регіоні: Монографія. – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю.А., 2009. – 252 с.

10. *Лібанова Е.М.* Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХ століття // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – №1. – С. 9–22.

11. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: Монографія / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2007. – 328 с.

12. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення / Під заг. ред. Е.М. Лібанової. – К.: ПРООН, 2011. – 128 с.

13. Продуктивні сили економічних районів України / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, О.В. Горська та ін.; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. – К.: Нічлава, 2000. – 517 с.

14. Развитие производственной сферы региона: теоретические и практические аспекты государственного регулирования / Н.Г. Чумаченко, Л.Г. Червова, Л.М. Кузьменко и др. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 2007. – 367 с.

15. Регіонально-просторові економічні системи України: методологія і сучасна практика формування / Л.Г. Чернюк, М.І. Фашевський, Т.В. Пепа та ін. – К.: РВПС України НАН України, 2010. – 387 с.

16. *Шпильова В.О.* Сутність, типологія регіонів та особливості управління регіональним розвитком в умовах глобалізації // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. – Серія: Економічні науки. – 2009. – Вип. 16, Ч. 2. – С. 316–321.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2013.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>